

Utazás az akadálymentesség, a fogyatékoság és a fenntarthatóság multidiszciplináris és bölcséleti dimenzióiba

Szerzők: Farkas Jácint¹ – Petykó Csilla²

A fenntarthatóság elvei egyre inkább teret nyernek a turizmus tudományának gondolkörében és gyakorlatában. Ennek egyik dimenziója az akadálymentesítés, amit az EU által megfogalmazott keretrendszerben és a hozzájuk kapcsolódó konkrét ajánlásokban is megtalálunk.

Ha akadálymentesítésről beszélünk azt tapasztaljuk, hogy a fogalmat a többség a közösségi életterben létrejövő helyváltoztatás fizikai korlátainak felszámolásaként értelmezi. Véleményünk szerint azonban az akadálymentesség gondolkörében nem kizárólagosan annak fizikai megvalósulása jelenti az egyetlen hasznosítható értelmezési keretet. Mint látni fogjuk, az életfilozófia olvasatában az ember alapvető tulajdonságai között tartjuk számon az akadálymentesítő és az egzisztenciálisan fogyatékos mivoltot is. Tehát sem az akadálymentesség, sem a fogyatékoság meghatározásunk nem eredeztethető – kizárólag – a jelenkori kulturális és társadalmi kiteljesedésünkől, sokkal inkább az emberségünket adó alaptulajdonságok közé kell sorolnunk mindkettőt.

Jelen tanulmányunk célja rávilágítani arra, hogy az akadálymentesítés fogalomköre messze túlmutat a fizikai élettér elérhetővé tételén, ahogyan a fenntarthatóság keretei is jelentősen átértelmeződnek, kitérnek az életfilozófiai megközelítéseknek a turizmus tudományterületére történő beemelésével.

Kulcsszavak: fenntarthatóság, életfilozófia, egzisztenciális fogyatékoság, akadálymentesség, felelősségvállalás, kommunikáció.

1. Bevezető

Az utazás metaforája a filozófia világának egyik legkedveltebb hasonlata volt, akár az ókori görög, akár a keleti filozófusok munkásságát állítjuk vizsgálódásunk³ középpontjába. Ez a gondolati ív nem szakadt meg jelen korunkra sem, s mint látni fogjuk, az egzisztenciálfilozófusok is előszeretettel használják az utazás legkülönbözőbb hasonlatait bölcséletük *valódiságának* alátámasztása érdekében. Egyrészt tehát az irántuk tanúsított tisztelet, másrészt a célként kitűzött fogalmikeret-bővítés jobb érthetősége érdekében szinonimaként fogjuk használni az utazás tudománya kifejezést a már megszokott turizmustudomány szóösszetétellel.

Az életfilozófiai megközelítés Nyugat-Európában mára már nem ismert, Észak-

Amerikában pedig soha nem gyakorolt igazán nagy hatást. Karl Jaspers vagy Martin Heidegger neve sokak számára mégis ismerősen csenghet, mindkettőjük életműve meghatározó a filozófia XX. századi történetében. Az ő munkásságuk nyomán kijelenthető, hogy a *bölcsesség szeretetének* nagyon is gyakorlati, ha tetszik, hétköznapi olvasata is a rendelkezésünkre áll.

Jogosan vetődhet fel a kérdés, hogy az utazás, turizmus tudományának szüksége van-e egy újabb megközelítési módra, különös tekintettel annak életfilozófiai jellegére. Úgy gondoljuk, a válasz egyértelműen igen, hiszen az akadálymentesítés és a fenntarthatóság fogalmi kereteinek kiemelése a *fizikai térből*, az említett bölcséleti háttér ismerete nélkül nem, vagy csak sokkal nehezebben jöhetett volna létre.

Tanulmányunk két meghatározó tengely mentén vizsgálja az utazói magatartás, az akadálymentesítés, a fogyatékoság és nem utolsósorban a fenntarthatóság kérdésköreit. Az életfilozófiai tartalmak kutatómódszertana a filozófiai vizsgálódások hermeneutikai irányát követi, mely a nyugati kultúrkörben elsősorban Martin Heidegger és Hans-Georg Gadamer nevéhez fűződik. A félreértések elkerülése végett megjegyezzük, hogy ez az értelmezési módszer közel sem a leírt szövegek

¹ doktorjelölt, Budapesti Corvinus Egyetem, farkas.jacint@gmail.com

² egyetemi docens, Budapesti Gazdasági Egyetem, petyko.csilla@uni-bge.hu

³ Az általunk a későbbiekben többször is használt *vizsgálódás* kifejezés a filozófiai, bölcséleti *kutatómódszertan* originális elnevezése. A fogalmi jelentésvilágok továbbgondolására, kifejtésére és kiterjesztésére kívánjuk felhívni a figyelmet.

életre keltéséről szól csupán, hanem az emberi tevékenység szinte valamennyi volumenére kiterjeszhető. Ezt a kutatási formát kiegészítettük még a Karl Jaspers és Nágárdzsuna⁴ nevéhez fűződő életfilozófiai gyakorlatorientált létértelmezési módszerek alkalmazásával. Vizsgálódásunk második tengelyét a turizmus területén végzett elemzések adták, melyek révén betekintést nyertünk a fenntarthatóság és az akadálymentesség fogalmának értelmezésébe az utazás tudománya mentén.

2. Filozófiai antropológiai szempontú megközelítések

Örvendetes módon az akadálymentesítés, mint környezetátalakító tevékenység, egyre ismertebb és elfogadottabb nemcsak Európában, hanem a világ szinte valamennyi területén. Sajnos azonban egyre főként a *fogyatékoság kísérőjelenségét* értjük a fogalom alatt (KÖNCZEI-HERNÁDI 2015).

Mi, akik az utazás világának feltérképezésében közösen gondolkodunk és tevékenykedünk, egyre inkább ráeszmélünk, hogy ennél sokkal többről van szó. GEHLEN (1976) megfogalmazása szerint az ember hiánylány, s ennek következtében mintegy rákényszerült, hogy létrehozza az emberi kultúrát. Mint ebből látszik, a filozófiai antropológia fontos kérdésnek tekinti az ember sajátos helyzetét, a többi élőlényhez képest önmagában sebezhető mivoltát. ADLER (1998) külön fejezetet szentel *Életismeret* című könyvében a fogyatékosággal élő emberek elfogadásával kapcsolatos nehézségeknek, de sorai közül kiolvasható, hogy egyfajta lehetőségként is tekint a fizikai, mentális, érzékszervi stb. sérüléssel élő emberekre. Lehetőségként arra, hogy jobban megismerjük saját korlátainkat, és képesek legyünk azokat minél inkább kitágítani.

Érdekes lehet KROPOTKIN (1924) gondolatvilágának rövid felidézése, ugyanis az orosz geográfus és filozófus szibériai utazásai és hosszú ott tartózkodása során empirikus bizonyítékok százain keresztül igazolta állításai valóságtartalmát, miszerint az evolúció nem elsősorban a fajok közötti versengésen, hanem keresztül teljesedik ki, hanem az általa kölcsönös segítségnek nevezett gyakorlaton át. POLÁNYI (2004) reciprocitás elmélete is arra készített bennünket, hogy úgy tekintsünk az emberre is, mint segítségre és együttműködésre szorított létformára.

Az utazás az ember egyik legősibb tevékenysége. Őseink még gyakran kényszerből járták be a körülöttük lévő területeket, amikor is nem elsősorban a megismerés, hanem a túlélés kényszere

hajtotta őket. Sok ezer év kényszerű utazói létének tanulságai beépültek az emberiség kultúrájába, mintegy generálták és generálják a korunkban kicsúcsosodó technikai civilizációt. Adler és Kropotkin úgy értelmezte a fent részletezett együttműködési szükségleteket, hogy azok nélkülözhetetlen komponensei nemcsak a létfenntartásnak, hanem magának az emberré válásnak is. Manapság az utazás javarészből az élményszerzés és a boldogságkeresés egyik eszköze (MICHALKÓ 2010). Ezt lehetne akár úgy is értelmezni, hogy a fentiekben taglalt szükségszerű utazás és együttműködési alapmotívum mára már csak marginális szerepet játszik a világot bejáró ember százmilliók motivációs palettáján.

Azt állítjuk, hogy a ma létrejövő utazások indikátoraiban legalább olyan súllyal van jelen az emberben rejlő együttműködési hajlandóság és szükségesség, továbbá a felfedezés és a kommunikáció vágya, mint őseinknél. Természetesen ezek kiegészültek a már említett élményszerzés és boldogságkeresés dimenzióival, és ezek értelmezhetők egy életfilozófiai megközelítésből eredő, létbéli útkeresés mindannyiunkban meglévő, ha nem is minden esetben tudatosuló, vágyával (JASPERS 2008).

Mint látható, az *akadálymentesítő ember* (FARKAS 2019) fogalma olyan természetes emberi tulajdonságot és adottságot hordoz és jelöl, mely nem a már említett *klasszikus* akadálymentesítő tevékenység csupán, hanem az ember alapvető tulajdonsága.

Az ember tehát akadálymentesítő tevékenységének is köszönheti jelenlegi technikai és kulturális eredményeit, s mindezeket az együttműködési képessége nélkül nem érhetne volna el. Véleményünk szerint az akadálymentesítés és a fenntarthatóság értelmezésdimenzióinak kiterjesztése akár a turizmus fenntarthatóságának és ésszerűsítésének elkerülhetetlen továbbgondolása vonatkozásában is kiemelt szerepet kell kapjon.

A fentiek ismeretében – a teljesség igénye nélkül – nézzük meg részletesebben, hogyan kapcsolódnak egymáshoz az életfilozófiai vizsgálódások és az utazás tudományának bizonyos aspektusai.

Örök kérdés – földrajzi elhelyezkedésunktől és kulturális beágyazódásunktól függetlenül – miért is vagyunk itt a Földön, illetve miképpen tölthetjük ki a rendelkezésünkre álló életidőnket? A vallások, filozófiai iskolák, majd később a szaktudományok és szakfilozófiák kart karba öltve igyekeznek válaszokat találni a feltett kérdésekre. Az általunk preferált egzisztenciálfilozófiai bölceleti irányzat is kísérletet tesz erre, de ahogy BERGSON (1987) megfogalmazza, a filozófus feladata abban áll, hogy valódi kérdéseket fogalmazzon meg a létezés-

⁴Nágárdzsuna II. századi indiai buddhista filozófus, a Nálanda-i egyetem egykori apátja, az ürességfilozófia iskola alapítója. Hazájában a második Buddhaként is tisztelik.

re vonatkozóan, és a létezés konkrét összetevőibe belemerülve, azokból kiindulva alkosson fogalmakat és elméleteket, melyek soha nem lehetnek véglegesek és merevek.

Hermeneutikai kutatómódszertanunk kitűnően illeszthető ehhez a fogalom- és elméletalkotási módhoz, melynek sarkalatos pontja esetünkben a vizsgált emberi utazói tevékenység feltérképezése. Ez a GADAMER-⁵ (2003) vizsgálódás alapvetését is szem előtt tartja, miszerint az adott vizsgálódás alá vont létevékenység egy konkrét társadalmi és szociokulturális kontextus eredménye, vagyis nincsenek merev, örök szubsztanciális igazságok a világunkban. Tehát az utazás és annak fenntarthatósága egy újrafelfedezési, soha meg nem szűnő emberi folyamat, ami saját korunk társadalmi, kommunikációs és gazdasági életszövetébe illeszkedő módon vizsgálendő.

Az 1920-as évek elején, közepén egyre markánsabban fogalmazódott meg az az álláspont, miszerint az ember és a kultúrája eljutott abba a technikai fejlettségi állapotba, hogy az eredendően természeti státusza a kulturális centrumává alakult át, ami annyit jelent, hogy immár *felette áll* a természetnek, nem függ tőle, sőt mi több, annak alakítójává is vált. Úgy gondoljuk, ez a kissé materialistának ható megállapítás – akár csak a tagadhatatlan klímakatasztrófa árnyékában – többszörösen megdőlt, és egyetértünk Jaspers azon gondolatával, miszerint az ember szimbiotikus viszonya az anyabolygóval, és tágabb értelemben az annak otthont adó univerzummal, megkérdőjelezhetetlen (JASPERS 1996).

Ezen állítás majdnem tökéletesen megegyezik a buddhista filozófia alapvető tanításaival, melyek egészen a Buddha tanításaiig, és az Európában egyre inkább ismertté váló – a bevezetőben már említett II. századi indiai filozófus – Nágárdzsuna gondolatvilágáig is visszavezethetőek.

A gondolkodó ember tehát legalább annyira függött a történetiség kezdetétől fogva az őt körülölelő és fenntartó természettől, mint a túlélését biztosító kiemelkedő kognitív képességeitől, a testi és a tudati adottságaiból adódó együttműködési és együttélési létmódjától. A felnőtt – nevezzük ez esetben *emberspecifikus* – viselkedés fokmérője lehet például ennek a kölcsönös és feloldhatatlan

egymásrautaltságnak a felismerése, valamint a fenntarthatósági feltételeinek kialakítása, ápolása és gondozása.

Az ember mindezekhez szervesen illeszkedő módon *utazó lény* is, mely tevékenysége során a *homo sapiens* kifejezés egy kevéssé ismert kontextusa értelmében valóban *belekóstoló lénye* is a létezésnek.

Kis merészséggel tovább szöve a vizsgálódás filozófiai szövetét, azt is kijelenthetjük, hogy a gondolkodó, belekóstoló és utazó tulajdonságokkal élő ember legalább ennyire akadálymentesítő létező is. Emlékezzünk arra, hogy a tanulmány elején az utazást, az utazói létformát úgy is említettük, mint kényszerpályát őseink számára. Ez önmagában is igazolja, hogy az ember folyamatosan szembesült az életben maradása során elébe kerülő akadályokkal. Bizonyos esetekben akadállyá válhatott egy adott földrajzi terület növény- és vadállományának meggyérülése. Tehát a helyváltoztatási kényszer egyfajta akadálymentesítési, fajfenntartási módnak is tekinthető, mint ahogy a későbbiekben megalkotott – egyik legfontosabb találmány, a – kerék is besorolható a fenti kategóriába.

Így az akadálymentesítő ember szembesült saját korlátaival, ha úgy tetszik, fogyatékoságaival. GEHLEN (1976) ezt úgy értelmezte, hogy a kultúra kialakulása innen is ered, vagyis az ember állatokhoz képest gyenge fizikális és biológiai *fejvermentessége* mintegy természetes módon hozta létre az együttműködés alaprajzát, melyből napjainkig is épül (ha nem is annyira szépül) az emberi kultúra.

Mindezek értelmében, az akadálymentesítő tevékenység és a fenntartható élettér kialakítása és folyamatos adaptálása az állandóan változó körülményekhez, egyáltalán nem a modern technikai *varázslat* világában élő ember találmánya.

Ennyi kitekintés után nyissunk egy új utat vizsgálódásunkban, és járjuk körbe – amennyire a szűkös keretek engedik – a jelenkor *utazási kényszerében* rejlő lehetőségeket, melyek reményeink szerint új megvilágításba helyezik az utazás, a fogyatékoság, a fenntarthatóság és az akadálymentesítés talán nem is annyira jól ismert fogalmait.

3. Az egzisztenciális fogyatékoság, mint az ember egyik alaptulajdonsága

Mint a következő fejezetben részletesen kifejtjük – az életfilozófia és az utazás tudományának kontextualizálása által –, az ember jó esetben ismereteket és élményeket szerez az utazásai alkalmával. De vajon szembesül-e a saját *egzisztenciális fogyatékoságával* (FARKAS 2019) és akadálymentesítő lényének ilyen aspektusaival?

⁵ Az európai kultúrkörben a filozófiai hermeneutika *atyjaként* Hans-Georg Gadamer tarják számon – ami csak részben felel meg a valóságnak –, azonban Gadamer munkássága Heidegger filozófiájának tükrében fedi fél valós formáját. Az *Igazság és módszer* című korszakalkotó műve forradalmi megállapításokat tartalmaz a leírt szövegek értelmezésének és tulajdonképpeni életre keltésének tekintetében. Például a történelmi szemléletet, történelmi szemléletre cseréli, ezzel is jelezve, hogy ha a múlt egy adott pillanatnyiségében, arra a konkrét élet- és társadalmi helyzetre reflektáló, írásba foglalt gondolatok a jelen szituációiban újra *testesülvén*, új értelmet is nyernek (GADAMER 2003).

Ehhez elsőként szükségesnek látjuk kifejteni, mit is jelent az egzisztenciális fogyatékoság fogalma, illetve miért fontos ezt az utazás kontextusába behelyezni.

Napjaink hazai és nemzetközi turisztikai és gazdasági tevékenységének tervezése és szabályozása kapcsán a fogyatékosággal élő utazók és segítők akadálymentes életfeltételeinek biztosítása prioritást élvez. Gondoljunk csak arra, hogy például a 2014-es és a 2016-os évet az UNWTO a segítséggel élőknek szentelte (MICHALKÓ 2016)⁶. Azonban, mint már utaltunk rá, és bízunk benne, hogy sorainkból is kiolvashatóvá válik, a fogyatékoság és az akadálymentesítés esetében alapvetően mást és máshogy gondolunk, mint ami például a fogyatékoságtudomány igen innovatív fogalomkészletéből következik.

Joggal értelmezi úgy KÁLMÁN és KÖNCZEI (2002) a modern társadalmak fogyatékoság definícióit, mintha azok egyfajta szocialitásbeli hiátusok volnának, melyek elsősorban abból adódnak, hogy a társadalmi berendezkedések technikailag és jogilag még nem elég fejlettek ahhoz, hogy a funkcionális és tartós fogyatékosággal élő emberek – akik a világ lakosságának mintegy 5-6%-át teszik ki – számára kellően kidolgozott és megvalósított akadálymentes, *egyenlő esélyű* környezetet hozzanak létre.

A fogyatékoság általunk röviden bemutatásra kerülő, kiterjesztett és több új dimenzióba is behelyezett modellje értelmében az ember – ha ezt sokszor le is tagadja – kénytelen szembesülni a fogyatékoságaival (testi, érzékszervi, mentális vagy halmazott, tehát funkcionális), melyek a többségében nyilvánvaló akadályozottságon messze túlmutatnak, viszont a létezés szereplőjeként egyetlen embertársunk sem mentesülhet hatásaik alól.

*Egzisztenciális fogyatékoságunk*⁷ három fogalom- és tulajdonságcsoport rövid felvázolása által válik nyilvánvalóvá:

- Az ember tisztában van földi létének végeségével, éppen ezért keres állandónak tűnő kapaszkodókat egy folyton változó és átalakuló világban. Az állandó változást vagy nem ismeri fel, vagy azt önmaga előtt is letagadja, ezzel sok egyéb mellett jelentős akadálygenerálást hajt végre.

⁶ A 2014-es év jelmondata: „Community building”, 2016-os évé pedig: „Tourism for All”, rámutatva ezekkel is az érintett emberek hozzáférési szükségleteire és azok megvalósíthatóságára egyaránt.

⁷ A tanulmány kereteit szétfeszítendő az egzisztenciális fogyatékoság filozófiai hátterének bővebb kifejtése, erre további értekezések lesznek majd hivatottak. Bízunk abban, hogy az eddigi gondolatmenet és az ezt követő fejtegetések összességében körvonalazni fogják, miért is tartjuk szükségesnek és igazolhatónak a funkcionális és az egzisztenciális fogyatékoság megkülönböztetését.

- Majdnem ugyanez a helyzet a létezés ki nem elégítő voltának fel nem ismerésével. Ezt a buddhista filozófia a dukkha⁸ fogalmának segítségével mutatja be, melynek lényege, hogy a kellő éberség hiánya és a tudatlanság fennállása okán az ember folyamatosan ragaszkodik olyan állandó, megfogható és biztos pontokhoz az életben, melyek által csökkenthetőnek véli a belső feszültségeit. Márpedig ilyenek Buddha tanításának értelmében nem léteznek.
- A Heidegger által bevezetett létfelejtés és annak az elfelejtése (HEIDEGGER 2019), egy újabb láncszemmel bővül, melyet az emberiségfelejtés elnevezéssel illetünk (FARKAS 2019).

Tehát ezek a nagyon is emberi tulajdonságghalmazok nem – a fogyatékoság tudománya által is definiált – testi, mentális, vagy szenzuális képességeink, etc. és adottságaink másságának szempontjaira helyezik a hangsúlyt, hanem a mindannyiunkban potenciálisan meglévő fentebb részletezett alaptulajdonságokra. Mint ahogy a már említett akadálymentesítési adottságaink és a kényszerűen kialakult ilyen képességeink sem a *funkcionális fogyatékoság* ma (köz)ismert doktrínáira kínáltak és kínálnak elsődlegesen megoldást, úgy az *egzisztenciális fogyatékoság* tudatot *feszítő* mivoltára sem adnak gyógyírt.

4. Az életbölcselet és az utazás tudományának közös értelmezési dimenziói

Az utazás boldogít, mondja MICHALKÓ (2010). Az utazás boldogíthat, mondjuk mi. Heidegger úgy definiálja a Lét és idő című főművében az emberi létezés mivoltát, hogy az ismeretlenségből az ismeretlenségbe tartó lény mintegy belezuhan a létezésbe, és felismerve ezt a sodródást, létrehozza a nyelvet, mint a *lét házát* (HEIDEGGER 2019). Ez a folyamat rémisztőnek tűnik, már csak azért is, mert ekként is van megfogalmazva. Hogyan tudjuk ezt a koordinálatlan zuhanást és sodródást valóban minőségi utazássá transzformálni, és így valóban boldogítónak tenni az ember *hajózását* élet és halál között? A lét háza Heidegger szerint a nyelv. Segít nekünk relatív biztonságot teremteni a folyamatos változások létóceánján.

A lét háza kifejezés jelentése a nyelven túl kiterjeszthető arra a szűkebb környezetre is,

⁸ Az olvasó erről a kultúrkörünkben többségében rosszul értelmezett buddhista filozófiai alapfogalomról részletesebben az irodalomjegyzékben feltüntetett, Porosz Tibor által jegyzett *Szubjektív tudomány – objektív tudás* c. könyvből tájékozódhat (POROSZ 2018).

ahol az ember a mindennapjait éli meg. Megtett utazásaink során gazdagszik a világ- és létismeretünk, a kommunikációs készségünk, és ha sok esetben tudattalanul is, a nyelvismeretünk. Ráadásul nem elhanyagolható módon szembe-sülünk a szociális státuszunkkal is, mely a már említett fennmaradási kényszerünkből és ösztönünkből ered.

Létünk házának berendezése és komfortossága tétele jó esetben egy életen át zajlik. Napjainkban akár tekinthetünk úgy önmagunkra, mint a világ pozitív újrafelfedezőire, akik az egyik órában még Rómában reggeliznek, az ebédet viszont már Prágában fogyasztják el, míg a vacsorájukat akár Budapesten, a saját lakásukban készítik el. Ez önmagában egy csodálatos lehetőség az ismeret elmélyítésére, ha kialakul az ehhez szükséges motiváció. Az utazási tevékenységben a rendelkezésünkre álló közlekedési eszközök és szolgáltatások a mi értelmezésünk szerint akadálymentesítő eszközök is.

Jaspers a filozófia alapfeladataként a kommunikációt nevezte meg, mely több irányban zajlik, így önmagunk és a külvilág szereplői között, valamint önmagunk belső világával. A tudatos utazóvá válás tehát talán egy kommunikációs dimenzióváltáson keresztül képzelhető el a legegyszerűbben. Itt LUHMANN (2010) nyomán bevezetjük az irritáció, az információ és az élmény hármasságát, mely nem elsősorban hierarchikus viszonyt feltételez, hanem azt igyekszik prezentálni, hogy a világunkat egyre sűrűbben átszövő, információsnak nevezett háló elsősorban ingergeneráló szerepet tölt be.⁹ Ebből a tudatosság függvényében alakul ki a valós információ, majd ebből az értelmezési, kognitív és emocionális csomagból generálódhatnak az élmények. Abban, hogy miként alakul az inger információvá, majd esetleg élménnyé, a kommunikációs tevékenység központi szerepet játszik.

Azt állítjuk, hogy az egyre népszerűbbé váló utazási tevékenység, kellő és nem túl nagymértékű tudati erőfeszítéssel, arra is lehetőséget kínál, hogy a létezésünk megismerésébe és saját akadályozottságunk és segítségre szorultságunk világába is betekintsünk.

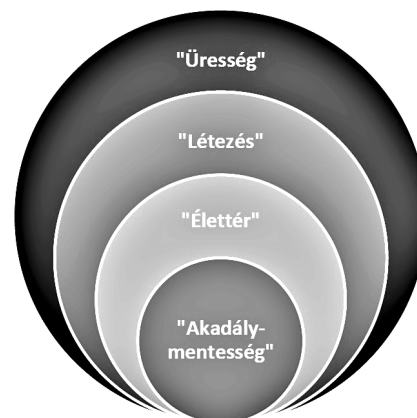
Ez az utazói tevékenység nevezhető hermeneutikai, értelmező felfedező túrának is, mely egyfajta valóság-visszacsatolást eredményezhet az utazás megvalósulása során. Hiszen, mint a statisztikák alátámasztják, az esetek többségében ma már az online felületek vizuálisan professzionális, ám emberileg igencsak rideg, világán keresztül vagyunk kénytelenek megszervezni a reményeink szerint

valós élményeket nyújtó, modernkori *kalandozásainkat*. Mindezek megvalósulása egy olyan belemerülés a valóság szövetébe, ami által valóban képet kaphatunk arról, hogy az elképzelt (leírt, fotókkal és videókkal alátámasztott) csodálatos helyszín mennyi olyan tulajdonságot hordoz, melyről még csak elképzelésünk sem volt. Sok esetben fel sem tűnik, hogy az akadálymentesítés megvalósulása tulajdonképpen az általunk megvásárolt utazási történés összessége.

Jaspers életfilozófusként rendkívül fontosnak tartotta az ember kommunikációs adottságainak, képességeinek maximális megismerését és azok tökéletesítését (JASPERS 2008). De legalább ennyire fajsúlyosnak tekintette a Bergson-i és a Nágárdzsuna-i filozófiában is kiemelt helyet elfoglaló megismerési folyamatot, melynek lényege, hogy a létezés konkrét tapasztalati megismerése által folyamatosan alakítsuk ki és át az azt a fogalmi keretrendszert, amivel leírjuk a körülöttünk lévő világot. Tehát az utazás és az utazó szimbiotikus módon cserél eszmét, többek között a létezésünk feltételeiről, így az ezerszínű emberi kultúra üresség természetű¹⁰ különbségeiről és azok – a szükséges feltételek fennállása esetén – a legbelsőnket is elérő, így a személyiségünket formáló erejéről. Ez egy összetett, mégis könnyen megérthető és megélhető tudatműködési folyamat. Ilyen értelemben beszél erről a XIV. Dalai Láma is, amikor azt fejtegeti, hogy a valóság önmagában hordozza a változást, jobban mondva a változás része és tükré is (GYATSO 2010).

1. ábra

Az életfilozófia létértelmezési dimenziói egymástól kölcsönös függésben lévő szférákként

Forrás: saját szerkesztés RAFFAY-MARTON (2018) alapján

⁹ Jelen tanulmány keretei nem teszik lehetővé, hogy az említett hármasság megközelítés filozófiai és rendszerelméleti részleteit is bemutassuk. Ezt a későbbiekben egy újabb tanulmányban részletesebben ismertetni fogjuk.

¹⁰ Az ürességtan filozófiai iskolája szerint a dolgok csak egymást feltételezve létezhetnek. Ezért semmi sem áll meg önmagában, a dolgok üresség természetűek.

A *kicsi szép* című könyvet *zöld* és buddhista közgazdasági útmutatóként is szokták definiálni, amelyben SCHUMACHER (2014) mondanivalója összecseng a fent említett tudatos gondolkodási, életszemléleti és életvezetési módokkal. Továbbá gondolati rokonságot mutat a soron következő, a fenntarthatóság és az annak szerves részét képező akadálymentesítési tevékenység összefüggéseibe bepillantást adó tanulmányfejezetünk *üzeneteivel* is. Az életbölcseleti *létezésdimenziók* egymáshoz illeszkedő szférákként történő értelmezése jól kapcsolódik a fenntartható fejlődés hasonló elven nyugvó megközelítéséhez (1. ábra).

5. A fenntarthatóság és az akadálymentesség kapcsolódási területei a turizmusban

Áttekintve a világgazdaság globális jellemzőit, biztosan állíthatjuk, hogy a fejlődés egyik kulcstényezője a turizmusipar növekedése. Igazolják ezt a jól ismert statisztikai adatok: a nemzetközi turistaérkezések száma 2017-ben 7%-kal nőtt, ezzel a nemzetközi turisták száma meghaladta az 1,3 milliárd főt. A nemzetközi turizmus 1,6 billió dollár exportbevételt generált, amivel a világ GDP-jének 10%-át adta, valamint a világon minden 10 munkahelyből egyet a turizmus ágazat biztosított (UNWTO 2018). Impozáns számok. Kiegészítve ezeket az adatokat a prognosztizált növekedési jellemzőkkel, az ágazat gazdasági értelemben vett jelentősége vitathatatlan.

A világgazdaságban játszott szerepe mellett azonban látni és értelmezni kell a turizmus további hatásait is. Ez a hatalmas volumenű ágazat rendkívüli hatást gyakorol a természeti környezet állapotára, ami rendkívül szembeötlő például azokban a desztinációkban, ahol a turizmus tömegjelenségként mutatkozik meg. A természeti környezetre gyakorolt káros hatásokat, a rombolás mértékét hosszú ideje nyomon követik a szakemberek az egyes desztinációkban. Az utazások számának növekedésével folyamatosan növekszik a közlekedés volumene a világon, és a közlekedési eszközök által kibocsátott káros anyagok egyre fokozódó terhet jelentenek az ökoszisztémára. A közlekedés egy igen számottevő részét tehát a növekvő turizmus generálja (PUCZKÓ-RÁTZ 2003), így az ágazat szerepe jelentős a környezeti terhelések növekedésében. A kedvező természeti adottságok viszont az egyik legfontosabb vonzerő csoportot képviselik a turizmusban, minek következtében kiemelkedő szerepük van az utazási célpontok kiválasztásakor. A természeti vonzerők növekvő utasforgalmat generálnak, ami növekvő terhelést jelent a természeti környezet

szempontjából. A kialakuló tömegjelenségek egyre többször vetik fel a korlátok bevezetésének érveit, a felelős gondolkodás igényét a természeti értékek védelme érdekében.

Van azonban a turizmusnak még egy nehezen mérhető hatása, amit vizsgálni kell, ez pedig a társadalomra gyakorolt hatás. Az utazás, a világ megismerése, az élményszerzés életünk részévé vált. Hozzásegít az életminőség javulásához, megteremti az egyének számára a változatosságot, kiköszönt a hétköznapi munkamenetéből, és ezzel lehetővé teszi a szellemi és a fizikai regenerálódást egyaránt. Sokak számára jelent ez vonzó alternatívát a szabadidő eltöltésére. Így tehát, ha minden szükséges feltétel teljesül (szabad rendelkezésű jövedelem, szabadidő, motiváció), útra kelünk. A közlekedési eszközök fejlődése és elterjedése, valamint az infokommunikációs lehetőségek bővülése szinte robbanásszerű változást idézett elő a turizmusban. Egyre több és több ember számára tette lehetővé az utazást, miközben egyre több és több desztináció vált elérhetővé, és a desztinációkról, a szolgáltatásokról, a közlekedési lehetőségekről egyre több információ vált hozzáférhetővé, könnyen elérhetővé. Viszont az utazók és az utazások számának nagy ütemű növekedése az urbanizált terekben is tömegjelenségeket eredményezett.

A fentiekből adódóan kimagasló gazdasági eredmények, a természeti környezet fokozott és sokszor túlzott igénybevétele, valamint egyre több desztinációban a tömegesség és a tömegjelenségek jellemzik a turizmusiparágot. A sok pozitívum mellett megmutatózó és már felismert negatív hatások kutatókat inspiráltak munkára. Ezeknek a kutatásoknak ez egyik fontos eredménye a fenntarthatóság fogalmkörének értelmezése a turizmus keretein belül.

A fenntartható turizmus a fenntartható fejlődés elvén alapszik, melynek lényege, hogy a kitűzött gazdasági növekedési célokat összefüggéseiben kell vizsgálni, azaz figyelemmel kell lenni a környezeti és a szociológiai hatásokra (BRUNDTLAND-JELENTÉS 1987). Az évek során a fenntartható fejlődés gazdasági-társadalmi-környezeti térben való elhelyezésének értelmezése is finomodott. Korábban a gazdasági és a társadalmi fejlődést, valamint a környezetvédelmet külön szférákként kezelték, amelyek közös halmazában jelenítették meg a fenntartható fejlődést (2. ábra). Mára azonban az a megközelítés vált elfogadottá, hogy a természeti környezet ad otthont a társadalomnak, melynek egyik tevékenysége a gazdaság fenntartható fejlesztése (RAFFAY-MARTON 2018). Az egyes szférák tehát inkább egymásba illeszkednek (3. ábra).

2. ábra

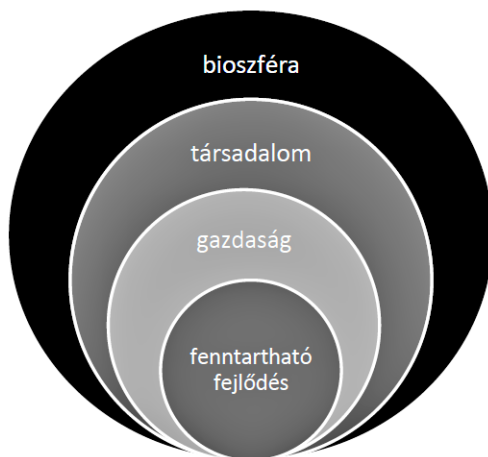
A fenntartható fejlődés értelmezési aspektusai különálló szférák közös halmazaként

Forrás: saját szerkesztés FDSZ (2019) és RAFFAY-MARTON (2018) alapján

3. ábra

A fenntartható fejlődés értelmezési aspektusai egymásba illeszkedő szférák részeként

Forrás: saját szerkesztés RAFFAY-MARTON (2018) alapján

MICHALKÓ (2003) szerint a turizmus fenntarthatósága kettős, a vonzerők megőrzését úgy kell megoldani, hogy közben biztosítjuk a turizmus vállalkozásainak sikerességét. A fenntarthatóság megvalósítása a turizmusban bonyolult feladat, amihez nem elegendő egyszerűen a nemzetközi szervezetek ajánlásait teljesíteni. A folyamatot tovább kell vinni, erősíteni kell a turizmus valamennyi szereplőjének tudatosságát és felelősségét is.

A fenntartható fejlődés elve egyúttal azt is magába foglalja, hogy a rendszerösszefüggések következtében a célok kitűzésekor tiszteletben kell tartani bizonyos korlátokat (FLEISCHER 2014).

A turizmus fejlesztése és a megfelelő korlátok érvényesítése a fenntartható fejlődés érdekében, nehezen összeegyeztethető követelmények. Ezek megvalósítását segíti az a szemléletmód és magatartási forma, amit a felelősségteljes turizmus fogalomköre képvisel. A felelősségteljes turizmus az egyén és a társadalom felelősségvállalásán keresztül szemléli a fenntartható fejlődés lehetőségeit (HAPP 2014).

A turizmusfejlesztés fenntarthatóságához ugyanakkor szemléletváltásra van szükség minden szereplő részéről, a turisták, a célterületek irányítói, valamint a szolgáltatók részéről egyaránt. A tevékenységekben minden esetben meg kell jelennie a tudatosságnak és a felelősségvállalásnak. A fogyasztói szokások megváltoztatásával, a települési önkormányzatok értékrendjének a fenntarthatóság elveihez való közelítésével, valamint a szolgáltatók józan önkorlátozásával még a tömegturizmus is felelősségteljesebbé tehető (MICHALKÓ 2003).

A kutatások révén tehát megfogalmazásra kerültek a legfontosabb alapelvek a turizmus fenntartható fejlődése érdekében, valamint kiemelésre kerültek olyan fogalmak, amelyek a feltételeit képezik ennek a fejlődésnek. Ezek a fogalmak a tudatosság és a felelősségvállalás.

A fenntartható fejlődés keretében azonban nem esett még szó egy lényeges alapelvről, a *turizmus mindenkinek* (Tourism for all) elvéről. A Turizmus Világszervezete (UNWTO) a Turizmus Globális Etikai Kódexének 7. cikkelyében fogalmazza meg a turizmushoz való jog elvét és benne az esélyegyenlőség biztosításának fontosságát.

A fogyatékosokkal élők számára az esélyegyenlőséget az igénybe vehető szolgáltatások akadálymentessége jelenti. Az akadálymentességet azonban mi, a tanulmány szerzői – ahogy azt a filozófiai megközelítésben már jeleztük – a szokástól eltérő módon értelmezzük.

A hazai gyakorlatban a megkérdoztetek az akadálymentesítés fogalma alatt általában a fizikai korlátok csökkentését, illetve megszüntetését értik – ahogy azt a filozófiai megközelítésben is érzékeltettük –, jellemzően építészeti tervezési és kivitelezési megoldásokkal. Ráadásul ezen belül is leginkább a mozgáskorlátozottak közlekedési feltételeinek megteremtésére gondolnak, pedig nem csak őket érintik, nem csak az ő mozgásukat korlátozzák a meglévő akadályok. Ezek az akadályok ugyanúgy korlátozzák például az idős emberek, a babakocsival közlekedő kisgyermekes anyukák vagy a családok, de még a kismamák mozgását is.

A hivatalos szervezetek természetesen pontosabban fogalmaznak: „Az akadálymentes turizmus a mindenki számára egyenlő módon elérhető turizmust jelenti, amely fizikai, illetve értelmi ké-

pe ségeiben akadályozottak számára is elérhetővé és élvezhetővé teszi az ép társadalom utazóinak kínált turisztikai szolgáltatásokat.” (MTÜ 2017). Az akadálymentes turizmust turisztikai terméként értelmezve, a célcsoportok meghatározásánál már megjelenítik azokat a társadalmi csoportokat, akik élethelyzetüknél vagy életkoruknál fogva érintettek az akadálymentes szolgáltatások kínálatának kialakításában. A hivatalos megfogalmazás, bár valóban törekszik formális leírást adni, mégis furcsa felhangot kap az ép társadalom kifejezés miatt. Jól láttatja azt az elkülönülést, elkülönítést, ami érzékenyen érinti a fogyatékossgal élőket, és egyben figyelmen kívül hagyja a további érintetteket. Véleményünk szerint többek között ezért is fontos lenne az akadálymentesség fogalmának általunk felvázolt kiterjesztése.

A Nemzeti Turizmusfejlesztési Stratégia 2030 már hozzáférhető turizmusról beszél, melynek megvalósítását a horizontális célok közé emeli. Cél a fizikai és az infokommunikációs akadálymentesítés (MTÜ 2018).

4. ábra

Forrás: EUROPEAN COMMISSION (2014) és ORSZÁGGYŰLÉS HIVATALA (2017)

Szükségét érezzük külön kiemelni azt a tényt, hogy az esélyegyenlőség és vele együtt az aka-

dálymentesség biztosítása jelentős nagyságrendű népességet érint az Európai Unióban. Statisztikai adatok igazolják, hogy már 2012-ben is közel 140 millió lakos volt speciális hozzáférési igényű, ide számítva a fogyatékossgal élők mellett az idős korú (65+) lakosokat is. Az előrejelzések szerint 2020-ra az érintettek száma el fogja érni a 155 millió főt (4. ábra). Ez a folyamatosan növekvő piac hatalmas gazdasági potenciállal rendelkezik, a számítások szerint az EU idegenforgalmi ágazata évente 142 milliárd eurót veszít azzal, hogy nem fordít elegendő figyelmet a speciális szükségletű utazók igényeinek kiszolgálására (EUROPEAN COMMISSION 2014).

Az utazásban és a turizmusban kulcsfontosságú az információhoz való hozzáférés. A vizsgálatok sajnos azt mutatják, hogy a fogyatékossgal élők nagyságrendileg hosszabb időt kell töltenek az utazás megtervezésével, mint a nem fogyatékossgal élők, mivel nem áll rendelkezésükre megfelelő minőségű és mennyiségű információ a szolgáltatásokról. Az akadálymentességről való tájékoztatás egyértelműen megnövelné az utasok számát, állítja az ENSZ egy tanulmánya (UN 2016).

Hozzáférhető turizmus témakörben az Európai Bizottság Vállalkozáspolitikai és Ipari Főigazgatósága ezidáig három tanulmányt publikált¹¹. Ezek a tanulmányok elemzik az Unió hozzáférhető turizmusának gazdasági oldalát, valamint vizsgálják a szegmens utazási szokásainak alakulását. 2012-ben az Európai Unió közel 50 millió fogyatékossgal élő lakosa 169,6 millió, egy naposnál hosszabb utazást bonyolított le, ami jelentős gazdasági teljesítményként értékelhető (MEZŐ 2018). A kutatók szerint az akadálymentes turizmus megvalósulásának három fő akadályja van: a fizikai hozzáférést akadályozó tényezők, a szemléletbeli és a hozzáállással kapcsolatos problémák, valamint az információ hiánya (EICHHORN-BUCHALIS 2011).

Mindez azt mutatja, hogy a nemzetközi szinten részletesebb elemzések és pontosabb ismeretek állnak rendelkezésre az akadálymentes turizmussal kapcsolatban, mint a hazai gyakorlatban. A filozófiai megközelítésben leírtakhoz hasonló gondolatmenettel azonban még nem találkoztunk. A fenntarthatóság olvasatában is úgy gondoljuk, elengedhetetlenül szükséges kiterjeszteni ezen alapvető emberi tevékenység értelmezési horizontját. Meggyőződésünk, hogy a fenntartható fejlődés és az akadályok feltérképezése, majd elhárítása elválaszthatatlan és nem hierarchikus kapcsolatban, illetve viszonyban állnak egymással.

¹¹ Mapping skills and training needs to improve accessibility in tourism services (2014); Economic impact and travel patterns of accessible tourism in Europe (2014); Supply of accessible tourism services in Europe (2015). https://ec.europa.eu/info/index_en

A fenntarthatóság és az akadálymentesítés olyan módon függ egymástól, mint a már többször említett szimbiotikus ember és a környezet. Akadálymentesítésre nemcsak a fizikai szükségletek, illetve a funkcionális fogyatékosok okán van szükség¹², hanem – és ezt legalább annyira fontosnak tartjuk – az emberi tevékenység környezeti és társadalmi hatásainak sok esetben erodáló mivolta miatt is. Azaz mindenekelőtt fel kell ismernünk azt a paradoxont, mely a fenntarthatóság társadalmi környezetre gyakorolt hatásaiban rejlik. Az innovációk környezeti terhelést is jelentenek, és adott esetben a látszólagos fejlődés sok olyan életminőségbeli problémát generál, melyek klasszikus módon nem tekinthetők akadályoknak, pedig véleményünk szerint azok. A tanulmány keretei a téma további kifejtésére nem adnak lehetőséget, de bízunk abban, hogy a filozófiai dimenzió és a fenntarthatóságról írt turizmusszakmai gondolatok összességében gondolatébresztőként funkcionálnak, és további tanulmányok születhetnek ebben a tárgykörben.

6. Összegzés

Az életfilozófia sajátos kutatási formája – a létezésünket az aktuális idő és történeti pillanatban értelmezni szándékozó – hermeneutika kereteinek e tanulmányban megkezdett kiterjesztési kísérlete, továbbá a vizsgálódásunk másik tengelyét adó fenntarthatósági elemzés módszertana együtt, úgy gondoljuk, kiállja a tudományosság királyvíz próbáját. Bízunk abban, hogy a fogyatékosok és az akadálymentesítés újszerű értelmezési kereteinek sikerül helyet találniuk a hétköznapi és a diszciplínaris diskurzusokban egyaránt.

Napjainkra az utazás tudománya a társadalmi, a bölcséleti és a gazdasági problémák és lehetőségek feltérképezésének egyik multidiszciplináris konvergencia pontjává vált. Ennek jegyében íródott ez a sok esetben a konvencionális határokat áthágó tanulmány, melyben elsősorban nem válaszokat szándékoztunk megfogalmazni az aktuális (lét)történetekre, mint inkább új kérdésekkel kívántuk gazdagítani a létezés soha be nem telő útikönyvét.

Kutatásunk gondolatai mentén arra a következtetésre jutottunk, hogy a turizmustudományban a fenntarthatóság és az akadálymentesség összefüggő fogalmak. Az általunk bevezetett fogalmi kiterjesztés alapján az is elmondható, hogy a turizmus valamennyi dimenziójában az aka-

dálymentesség megvalósulása, legyen szó akár fizikai, akár kommunikációs, akár gondolkodásbeli, vagy más akadályokról, elengedhetetlen feltétele a fenntartható fejlődésnek. A megvalósításhoz pedig tudatos résztvevőkre van szükség. Rá kell vennünk az utazókat, turistákat és a nekik szolgáltatásokat nyújtó vállalkozásokat arra, hogy az eddigieknél mélyebben gondolkodjanak és ilyen formán valódi felelősséget vállaljanak cselekedeteikért. Őszintén reméljük, tanulmányunkkal hozzá tudunk járulni ahhoz, hogy a tudatos, belegondoló, s ezáltal felelősségteljes utazói, utaztatói, befektetői, továbbá társadalomszervezési és irányítói magatartás elvei és gyakorlati tennivalói lábjegyzetből a fő fejezetek szintjére emelkedjenek a hazai turizmus, sőt, azon túl, az élet bármely területén.

A bemutatott – keleti és nyugati – bölcséleti, élmény, és tudásmorzsákból következően bizakodunk abban, hogy a fogyatékosok és a kommunikáció tudománya, továbbá az életbölcséleti vizsgálódás is helyet találhat magának az utazás tudományának sokszínű ernyője alatt.

Köszönetnyilvánítás

Jelen publikáció az Európai Unió, Magyarország és az Európai Szociális Alap társfinanszírozása által biztosított forrásból az EFOP-3.6.3-VEKOP-16-2017-00007 azonosítószámú „Tehetségből fiatal kutató – A kutatói életpályát támogató tevékenységek a felsőoktatásban” című projekt keretében jött létre.

Felhasznált irodalom

- ADLER, A. (1998): *Életismeret*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- BERGSON, H. (1987): *Teremtő fejlődés*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BRUNDTLAND-JELENTÉS (1988): *Közös jövőnk. A Környezet és Fejlesztés Világbizottság jelentése*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.
- EICHHORN, V. – BUCHALIS, D. (2011): *Accessibility – A Key Objective for the Tourism Industry*. In: Buchalis, D. – Darcy, S. (eds): *Accessible Tourism: Concepts and Issues*. Channel View Publications, Bristol. pp. 46–61.
- EUROPEAN COMMISSION (2014): *Accessible Tourism: “The new frontier of the sector”*. *Enterprise and Industry Magazine*. 20(2).pp. 18–19.
- FARKASJ. (2019): *Az akadálymentesítés primátusa a turisztikai termékfejlesztésben*. In: Irimiás A. – Jászberényi M. – Michalkó G. (szerk.): *A turisztikai termékek innovatív fejlesztése*. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 146–156.

¹² Éppen ezért a hazai és a nemzetközi ide vonatkozó ajánlások és jogszabályok felemás képet mutatnak, hiszen javarészt a fizikai környezet elérhetőségének biztosítását hangsúlyozzák, úgy, mintha ezek önmagukban megálló entitások volnának egy modern kori társadalomban.

- FLEISCHER T. (2014): A fenntarthatóság fogalmáról. In: Knoll I. – Lakatos P. (szerk.): *Közszolgálat és fenntarthatóság*. Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Budapest. pp. 9–24.
- GADAMER, H-G. (2003): *Igazság és módszer*. Osiris Kiadó, Budapest.
- GEHLEN, A. (1976): *Az ember*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- GYATSO, T. (2010): *Tibeti buddhizmus. Kulcs a középső úthoz*. Noran Libro Kiadó, Budapest.
- HAPP É. (2014): Fenntartható turizmus és felelősségvállalás. *Gazdaság és Társadalom. Journal of Economy & Society*. 6(1). pp. 90–101.
- HEIDEGGER, M. (2019): *Lét és idő*. Osiris Kiadó és Szolgáltató Kft., Budapest.
- JASPERS, K. (1996): *Bevezetés a filozófiába*. Európa Kiadó, Budapest.
- JASPERS, K. (2008): *Mi az ember? – Filozófiai gondolkodás mindenkinek*. Media Nova Kft., Budapest.
- KÁLMÁN Z. – KÖNCZEI G. (2002): *A Taigetosztól az esélyegyenlőségig*. Osiris Kiadó, Budapest.
- KÖNCZEI GY. – HERNÁDI I. (2015): A fogyatékoságtudomány „térképei”. In: Hernádi I. – Könczei Gy. (szerk.): *A felelet kérdései között. Fogyatékoságtudomány Magyarországon*. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Főiskolai Kar, Budapest.
- KROPOTKIN, P. A. (1924): *A kölcsönös segítség, mint természettörvény*. Népszava Kiadó, Budapest.
- LUHMANN, N. (2010): *Ökológiai kommunikáció. Képes-e felkészülni a modern társadalom az ökológiai veszélyekre?* Gondolat Kiadó, Budapest.
- MEZŐ N. (2019): *Az információk hozzáférhetőségének centrális jelentősége az akadálymentes turizmusban*. Szakdolgozat. BGE KVIK, Budapest.
- MICHALKÓ G. (2003): A fenntartható fejlődés ökoturisztikai aspektusai Magyarországon. *Turizmus Bulletin*. 7(4). pp. 13–21.
- MICHALKÓ G. (2010): *Boldogító utazás*. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest.
- MICHALKÓ G. (2016): *Turizmológia*. Akadémiai Kiadó Zrt., Budapest.
- MTÜ (2018): *Nemzeti Turizmusfejlesztési Stratégia 2030*. Magyar Turisztikai Ügynökség, Budapest.
- POLÁNYI K. (2004): *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- POROSZ T. (2018): *Szubjektív tudomány – Objektív tudás. Tanulmányok a buddhizmusról*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- PUCZKÓ L. – RÁTZ T. (2003): *A turizmus hatásai*. Aula Kiadó Kft., Budapest.
- RAFFAY Z. – MARTON G. (2018): Fenntarthatóság a magyar turizmusban – hozzáállás vagy marketingfogás? In: Józsa L. – Korcsmáros E. – Seres Huszár E. (szerk.): *A hatékony marketing – EMOK 2018 Nemzetközi Tudományos Konferencia*. Konferenciakötet. Selye János Egyetem, Komarno. pp. 667–677.
- SCHUMACHER, E. F. (2014): *A kicsi szép. Tanulmányok egy emberközpontú közgazdaságtanról*. Katalizátor Könyvkiadó Kft., Budapest.

Internetes források

- FDSO (FOUNDATION FOR DEMOCRACY AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT) (2019): *What is sustainable development?* <http://www.fdsd.org/the-challenge/what-is-sustainable-development/>, Letöltve: 2019. július 20.
- MTÜ (2017): *Akadálymentes turizmus*. <https://mtu.gov.hu/cikkek/akadalymentes-turizmus>, Letöltve: 2019. július 20.
- ORSZÁGGYŰLÉS HIVATALA (2017): *Akadálymentes turizmus*. https://www.parlament.hu/documents/10181/1202209/Infojegyzet_2017_42_akadalymentes_turizmus.pdf/c0f80467-094d-4e40-b555-7f3c064f9106, Letöltve: 2019. július 20.
- UN (2016): *Promoting accessible tourism for all*. <https://www.un.org/development/desa/disabilities/issues/promoting-accessible-tourism-for-all.html>, Letöltve: 2019. július 20.
- UNWTO (2018): *Tourism Highlights. 2018 Edition*. <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284419876>, Letöltve: 2019. január 15.